

ШЕШЕНЛИК ӨНЕРИ ХӘМ ИМПРОВИЗАЦИЯ

Кошкарбай Генжебаевич МАТИМОВ
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик
педагогикалық институты

Резюме: Мақолада қорақалпоқ адабиәти тарихида чечанлық сўз хунари ва импровизация анъанаси ўрганилади. Унда импровизация адабий ҳодисасининг пайда бўлиши манбалари, шаклланиши босқинилари, ривожланиши тарихи қысқаша маълум қилинган. Мақолада Жийренише чечан ва Муйтен жировнинг чечанлик импровизация анъанаси масалалари кўриб чиқилган.

Таянч сўзлар: импровизация, импровизатор, чечан, чечанлик сўзлар, жиров, Жийренише чечан, Муйтен жиров

Резюме: В статье изучается импровизация находчивости в ораторском искусстве в истории каракалпакской истории. Здесь кратко излагаются источники возникновения импровизационного литературного явления, этапы формирования, история развития. В статье идет речь о вопросах искусства острословия в наследии таких крупных представителей ораторского искусства, как Жийренише шешен и Муйтен жырау.

Ключевые слова: импровизация, импровизатор, оратор, ораторский стих, жырау, Жийренише острослов, Муйтен жырау

Summary: The article studies the improvisation of resourcefulness in oratory in the history of Karakalpak history. It briefly describes the sources of the appearance of an improvisational literary phenomenon, the stages of formation, and the history of development. The article deals with wit art issues in the heritage of such large representatives of oratory as Zhiirenshe Seshen and Muiyten zhyrau.

Key words: improvisation, improviser, orator, oratory zhyrau, Zhirenshe wits, Muiyten zhyrau.

Жәмийетлик турмыста инсанлардың қарым-қатнасының айрықша әхмийетке ийе болыў ушын, тек ғана тилди, оның грамматикасы, сөзлик қурамын жақсы билиў жеткиликсиз болыўы мүмкин. Себеби, аудиторияны, тыңлаўшы яки гүрриңлесийшени өзине тарта билиў, сөз күдирети арқалы бийлеп алыў, хәр бир сөзди хәм гәпти орынлы үйлестире билиў, ақыл күшин де, сөз күшин де бирлестирип пайдаланыў шешенлик өнериниң көринислери болып табылады.

Шешенлик – сөзге уллы шеберлик, мәдениятлылық, тәбийғый талантлылық, тапқырлық, даў-жәнжеллерди сөз күдирети менен шеше алатуғын өнер. Шешенлик сөз өнери, сөз устасы, хәр бир гәпине сөзден липас кийдирип, мазмунлы, мәнили етип сөйлейтуғын топарына айтылған улыўма халықлық атақ. Ал бүгинги дәўирде сөзге шешен, дилўар адамды оратор, шешенлик өнерин - ораторлық өнери деген халықаралық атама менен алмасылған.

Шешенлик өнери (ораторлық) көркем әдебият пенен тығыз байланыслы. Көркем әдебияттың тәсиршеңлигиниң, көркемлик бояўының артыўына шешенлик сөзлердиң әхмийети оғада жоқары екенлигин биз жақсы сеземиз. Өйткени, халық аўызеки дәретиўшилигиниң үлгилери: дәстанлар, жырлар, терме-толғаўлар,

тарийхый қосықлар әспана хәм рәуиятларда, жазба әдебиятта (поэма, роман, повест х.т.б) толып атырған шешенлик сөзлер үлгилериниң шығарма сүйегине енисип кеткенин аңлап отырмыз. Ал ораторлық өнери болса неше жыллар даўамында көркем әдебияттың ызыамлы раўажланыўына тәсир жасады. Дәслеп (ески Грецияда) ораторлық өнери (риторика) бул сөйлеў теориясы, лекторларға (баянатшы, шығып сөйлеўшилер) бағдарланған қағыйдалар топلامы еди. Кейинги дәўирлерде (Орта әсирлерде) риторика қағыйдалары көркем әдебиятқа өте баслады. Риторика көркем әдебияттың көркем тәсиршенлигиниң артыўына алып келди. Бир неше әсирлер даўамында көркем әдебий дәретиўшилик (әсиресе, эпос, трагедия, ода) риторика қағыйдаларына бойсынған халда, ораторлық (шешенлик) тәжирийбеден пайдаланылған.[Хализев 2004:243] Солай етип шешенлик өнери, шешенлер дәретиўшилиги (ораторлық) әйемги Грецияда риторика илими болып қәлиплескени менен көркем әдебият пенен бирге өмир сүрип хәм әдебияттаныў илими менен сыбайлас үйренилип киятыр.

Шешенлик өнери Египет, Ассирия, Вавилон, Хиндстан хәм Орайлық Азияда жасаўшы түркий халықларда (Түрк қағанаты) да жоқары баҳаланған. Халық алдында, үлкен рәсмий хәм рәсмий емес жыйынларда, той-мәресим салтанатларында шығып сөйлеў, сөйлеў механизмин қәлиплестириў бағдарындағы әйемги тәжирийбелик үлгилер биз атап өткен мәмлекетлер менен халықларда болыўы тәбийий қубылыс. Бирақ, шешенлик өнериниң теориясы бойынша арнаўлы теориялық жумыслар ески Грецияда пайда болғаны, раўажланыўы хәм илим сыпатында қәлиплесиўи бул ҳақыйқый ызыамлы қубылыс.

Шешенлер дәретиўшилигин үйренетуғын илим шешешликтаныў (риторика) ески хәм әйемги илим тараўларының бири. Шешенлик өнериниң теориясы менен әмелияты ретинде шешенликтаныў (риторика) б.э.ш. V-IV әсирлерде ески Грецияда пайда болады хәм қәлиплеседи. Себеби, булай деп айтыўымыздың өзи илим, мәденият, әдебият жәмийетлик дүзим менен тығыз байланыслы еди. Демек шешенликтин күш-қүдирети менен мәнис-мазмунының жәмийетлик турмыста әҳмийетиниң баҳаланыўы оннан да илгери дәўирлерге туўра келиўи мүмкин.

Шешенликтаныў ямаса риторика илимине эрамыздан бурынғы V әсир орталарында ески Грецияның Сицилия ярым атаўында жасаған Коракс хәм Лисий сыяқлы дәслепки ораторлар тийкар салған. Бирақ, олардың дәретиўшилик мийрасы бизге жетип келмеген, олар ҳаққында халық әпсаналарында (грек мифлеринде) айтылады.

Ески Грецияда шешенлик өнериниң талантлы шеберлери софистлер болды. Олар хәр түрли көзқарастағы жәмийетлик топарлар арасында сөз жарысын шөлкемлестирди. Сөз кәраматын түрли бағытта қубылтып қолланыўда алғырлық пенен тапқырлық (импровизация) бағытында жарыс өткерди. Софистлер жаслар менен жүргизген теориялық хәм әмелий сабақларының мақсетин оларды

жәмийетлик турмысқа таярлау деп бағалады. Сондай-ақ риторика мектебинде риторларды (шешен, ораторлар) кәниге, кәсип маманы етип таярлады. Пикирлесіу (дискуссия) уйымластырыу өнерин, дәлиллекке үйлестире билиуді, логикалық ойлау мәдениетин қәлиплестире баслады.

Солай етип Коракс хәм Лиссийлер тийкар салған риторика (шешенлик өнери) илимин рауажландырған Горкий (шама менен 483-376-жыллар) Афинада риторика мектебин ашады хәм көп шәкиртлер таярлайды. Оның риторика илимине байланыссы «Елена» хәм «Палимед» сыяқлы шешенлик өнерине тийисли болған еки әдебий мийрасы қалған. Горкийдің айтыуынша «...хәр қандай оратор тыңлаушыны исендириу, сөз бенен бийхуш етиу, мәңгиге умыттырмауға тырысу керек» деп атап өтеди. Солай етип ески Грецияда Горкийдің риторика мектебин дауам еттириушилер Платон, Аристотель, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сыяқлы ораторлар шешенлик өнеринде белгили орын ийеледи. [Адамбаев Б 1999., Қыдыршаев А. 2012]

Түркий халықлары әдебияты, фольклоры тарийхында да ерте дәуірлерден бизиң халқымыз шешенлик сөз өнерине терең итибар бергенлигиниң гүясы болып отырмыз. Әсиресе, қарақалпақ, қазақ, қырғыз, ноғай, башқурт хәм басқа да түркий халықлардың ески фольклорлық шығармаларында шешенлик сөз өнери хәм импровизациялық усылдың дәслепки үлгилери сақланған.

Барлық түркий халықлар өзлериниң көркем әдебияты, тарийхы, философиясы, этнографиясы, жазыу мәдениеті х.т. басқа да энциклопедиялық билимлердиң түп сағасын «Орхон Енисей жазыулары» деп аталған мәдениет-тарийхый хәм көркем әдебий тас жазыулардан баслағанды мақул көреді. Бул тарийхый жазба естелик қарақалпақ халқының да руўхый дүньясы болып табылады. Өйткени, қарақалпақларда түркий халықлардың бири болғанлықтан бул ески мәдениет-руўхый естеликке мийрасхор екенлигимизди естен шығармауымыз керек. Сонлықтан да биз халқымыздың тарийхын, көркем әдебиятын, руўхый дүньясын, этнографиясын, шешенлик өнери хәм импровизациялық дәстүрин хәм оның туўылыу, қәлиплесіу, тарийхый рауажланыу басқышларының түп дәрегин усы естеликтен баслауға толық ҳақылымыз.

Түркий халықлардың ерте дәуірдеги фольклорлық шығармалары менен бир қатарда ауызекі тарийхый эпикалық шығармалары болған «Тумарис», «Шырақ» хәм басқа бир неше көркем әдебий дәрәжелер әсирлер дауамында Орта Азия халықларының руўхый дүньясында өмир сүрип келди. Мине, бул шығармаларда шешенлик сөз өнериниң үлгилерин, импровизациялық қубылыстың белгилерин, дәстүрлерин аңлауға болады.

Шешенлик өнерин ийелеуде үлкен әҳмийетке ийе болған Риторика пәни Грецияда, Афинада турмыс талаптарының нәтийжесинде суд мәжилислериниң бағдарында жүзеге келип, кәсип түри хәм илим сыпатында рауажланған болса,

Орта Азияда жасаушы кәуімлер, руулар, миллетлер арасында көркем әдебиеттің базасында дидактикалық бағдарда пайда болды хәм раўажланыў басқышына түсти, бирақ ораторлық пәни сыпатында баҳаланбаса да, көркем әдебиеттің түри сыпатына шешенлик өнери, ал өнер, кәсип бағдарында болса, бул дәретиўшиликти ийелеген адамды шешен деген халықлық атама берилди.

Қарақалпақ халқының шешенлик өнериниң тарийхын Түрк қағанаты (ханлығы) дәуиринен мийрас қалған «Орхон-Енисей жазыўлары» деп аталған қулпы тасқа қашаў менен ойып жазылған қулпы тас жырларынан баслаў мақсетке муўапық болады. Түрк қағанатлығы дәуиринде Билке қаған, Қултегин, Тонкөк сыяқлы ел бийлери хәм баҳадырларының қара сөз бенен шешенлик импровизациялық усыл хәм көркем тил менен жазылған жанрлық тәбияты тарийхый жырды, жоқлаўды елеслететуғын тас поэзия нағыз буның айқын дәлийли болып табылады.

Түркий халықлары шешенлик өнери тарийхында шешенлик хәм импровизациялық талантқа, уқыпқа ийе болған барлық түркий халықларға ортақ данышпанлардан Абу Райхан Беруний, Абу Наср Фарабий, Ибн Сина, Абу Абдулла Әл Хорезмий, Юсуп Ҳас Ҳажиб, Махмуд Қашқарий, Ахмет Югнакий, Хожа Ахмет Яссаўий, Сулайман Бақырғаний, Әмир Унсурулмаоний Қайқабус, Саадий, Насратдин Рабғузий, Әлийшер Наўайы, Захриддин Муҳаммед Бабур дәретиўшилиги хәм олардан бизге жетип келген көркем әдебий хәм энциклопедиялық шығармалары да айрықша әҳмийетке ийе. Бул данышпанлардың шығармаларында көркем поэзия хәм илимий болжаўлар менен қарысып кеткен ораторлық (шешенлик) хәм импровизациялық уқыпшылықтың үлгилерин аңлаўға болады.

Қарақалпақ әдебиаты тарийхының ерте дәуирлерин изертлеген, белгили әдебиетшы алым К. Мәмбетов:- «Шешенлик өнери түркий халықлар арасында ерте дәуирлерден пайда болып, оның ең раўажланған дәуири XV әсир болып табылады» [Мәмбетов 1992:192] деген баҳалы пикир айтады. Мине, усы шешенлик өнери XV әсирлерде өнер сыпатында тән алынып, оның тийкарын салыўшысы, ең көрнекли ўәкили сыпатында Жийренше шешен көбирек тилге алынады. Оның исми менен көп ғана шешенлик, даналық сөзлер, импровизациялық сыпатқа ийе жүйели хәм ушырма сөзлер түркий халықлар қатары қарақалпақларда кең таралған.

Солай етип XIV–XVII әсирлерде шешенлик өнериниң жыраўлық поэзия менен қарысып раўажланғанында байқаўға болады. Демек бул дәуирлерде жасап өткен жыраў-шайырлар мийрасында Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў хәм басқа жыраў-шайырлар дәретиўшилигинде олардың жыраўлық, шайырлық таланты менен бирге шешенлик өнериниң де үлгилерин ийелегенин аңлаўға болады. Соның ушын да бул дәретиўши

тулғаларды шешенлик өниниң ўәкиллери сыпатында да баҳалаўға толық тийкар бар.

Буннан соңғы XVIII-XIX әсирлерде қарақалпақ классикалық әдебиятында да шешенлик өнери поэзия менен қарыстырып, қос өнердиң ийеси болған Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш шайырлардың дәретиўшилигинде, олардан халқымызға бай руўхый ғәзийне болып бизге жетип келген шығармаларында да көриўге болады. Солай етип шешенлик өнери жыраўлық поэзия, классикалық әдебият базасында қәлиплесе раўажланыўын сезсек, оның менен қарасып, синкретикалық (синкретизм) усылда раўажланғаны көзге тасланады.

Қарақалпақ халқы турмысында шешенлик өнерин шешенлер, жыраўлар, шайырлардан басқа да сол дәўирлердеги хәкимшилиқ басқарыў уйымларының алдыңғы данышпан ел ағалары, аталықлар, қәўим хәм урыў бийлеринде де жүдә шеберлик пенен үрдис еткенлигин көриўге болады. Себеби бул тәбийий хәм нызамлы кубылыс еди. Әлбетте, ел басшылары, бийлер халық алдында шығып сөйлеўде биринши нәўбетте шешенлик талантқа (ораторлық), импровизациялық уқыпшылыққа мүтәж еди. Солай етип бул дәўир турмысында шешенлик өнериниң раўажланыўына үлкен үлес қосқан хәм шешен хәм импровизатор, хәм ел ағасы, халық атасы, қәўим хәм урыў басшыларынан Маман бий, Айдос бий, Ерназар бий, Турым бий, Ережеп тентек, Өмирбек лаққы хәм т.б. бий хәм шешенлердиң исмин атаў өтиў орынлы.

Тийкарғы мәселеге келетуғын болсақ шешен болыў ушын импровизациялық уқыпқа ийе болыў керек. Егер де шешенде импровизация болмаса, мәселени унамлы шешип бере алмаўы, машқала туўдырып турған жағдайда сөз күдирети арқалы жумсарта билмеўи де мүмкин. Солай етип оның шешенлик таланты, ақыл-парасаты, сөз жүйесин таўып бериў позиция көринбей қалады.

Импровизация усылы көркем өнердиң барлық түрлеринде (көркем әдебият, музыка, театр, жиповись, хореография) бар болған көркем әдебий кубылыс болып табылады. Бул көркем әдебий кубылыс таярлықсыз суўырып салыў, хәзир жуўаплы, төкпе талант, тәбийғый таланттың сол заматта туўылыўы, сөз тапқырлығы қәсийетлерине ийе болады. [Ахметов 1993:40-41.; Ахметов 1994:152] Бүгинги күни хәзирги әдебияттаныў илиминде бул дәретиўшилиқ элемент жүдә аз изертленген кубылыслардың бири болып табылады. Деген менен көпшилиқ халықлар әдебиятында хәм көркем өнер түрлеринде илимий изертлеў жумыслары қолға алынған.

«Импровизация феномени пүткил турмысымызды қамырап алады, лекин бул, әсиресе, дәретиўшилиқ искерликте, көркем өнерде анық көзге тасланады» [Храмов 2011:10] -деген еди рус әдебияттаныў илиминде импровизация дәстүрин изертлеўлер атып барып атырған В. Б.Храмов. Сондай-ақ, шешенлик (ораторлық) импровизация мәселесинде изертлеў жүргизип атырған рус алымы

Е.В.Фроловада «импровизация – бул дөретиўшилик хәрекет, соның ушын ол тәбийий хәм өз-өзинен туўылады»[Фролова:154] деген пикир айтады.

Ал М. С. Резанцева рус мәденияттаныў илиминде әдебияттаныў илими менен сыбайлас алып барып атырған изертлеў жумысында «импровизация – бул жүдә ески хәм тәбийий қызық, оғыры әхмийетли ең аз үйренілген дөретиўшилик элемент» [Резанцева 2019:106–111.] деп атап өтеди. Солай етип, бүгинги әдебияттаныў илиминде көркем әдебиятта, шешенлик дөретиўшиликте импровизация қубылысын изертлеў актуаль мәселелердиң бири екенлиги аңласылып тур.

Қарақалпақ әдебиятында улыўма сөз өнеринде жыраўлар, шайырлар, бақсылар, шешенлер (ораторлар), лаққыларда импровизациялық қубылыс, яғный, сөзге таярлықсыз суўырып салыў, төкпе талантлылық қәсийетлерине, уқыпларына ийе болған. Бундай импровизациялық қәсийетке ийе болған дөретиўши тулғаларды биз ерте дәўирлерден көзге тасланатуғын халқымыздың көркем аўызеки дөретиўшилигинде, жыраў-шайырлар дөретиўшилиги (Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Доспанбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийен жыраў, Жийренше шешен хәм XIX әсирдеги классик шайырлардан Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш хәм кейинги дәўирлердеги халық шайырлары Садық шайыр, Рам шайыр, Т.Жумамуратов хәм т.б. шайырлар дөретиўшилигинде, күлкили сөз айтыўшыларда, лаққыларда, шешенлерде (ораторлар) ушыратыўға болады.

Қарақалпақ әдебиятында шешенлик өнериниң тийкарын салыўшы, ең уллы данышпаны сыпатында Жийренше шешен тилге алынса, оның изин даўам еттирген, жыраўлар, шайырларлар хәм халқымыздың ар-намысын қорғаған Маман бий, Айдос бий, Ерназар бий, Турым бий, Ережеп тентеклер шешенликте өз дәўиринде алдына адам салмаған қүдиретли инсанлар болғанын биз тарийхтан жақсы билемиз. Олар айтқан хәр бир итибарлы, салмақлы, өткир мәнили сөзлер халық аўзында тиллерде дәстан болған.

Халық аўзындағы әсирлер бойы сөз етилип киятырған әнгимелерге қарағанда Жийреншениң өзи де, әкеси де, хаялы да, қызы да сөзге шешен болған. [Мақсетов 1996:140] Жийренше шешен Жәнибек ханның мәмлекетлик кеңестөйи болғанлықтан, оның атына байланыслы шешенлик сөзлер Жәнибек хан менен тығыз байланыслы болып келеди. Жәнибек хан өз заманында оғада ақыллы, көркем сөз қүдиретин билетуғын хәм қәдирлейтуғын дана адам болған.

Жийреншениң Жәнибек хан алдында тапқырлық пенен сөз айтып, шешенлик пенен байрақ алғанын қызғанған бир ўәзир ханға сөз айтып байрақ алмақшы болады. Ханға барып, - Тақсыр, мен бир шикәрға шығып кийик атып едим, оғым барып оң қулағы менен артқы аяғына тийди, - дейди. Хан оған:- «Қулақ болса жоқарыда, аяқ болса төменде, қалай екеўине бирдей тийеди?»-дейди. Сол ўақытта ўәзир не дерин билемпти. Сөйтип сөзди дурыс айта алмағаны ушын өлим жазасына буйырайын деп турғанда Жийренше орнынан турып: - «Тақсыр, тоқтап

турың?»)-дейди. Ол кийикти атқанда мен қасында бар едим. Артқы оң аяғы менен оң кулағын қасып тур еди,-депти. Соннан соң хан байрақты Жийреншеге берипти. Мине, усы Хан, ўазир хэм Жийренше арасында аз ғана пурсаттың ишинде болып өткен ўақыяда импровизациялық қубылыстың үлгисин көриўге болады. Бул жерде Жийреншениң қысқа ўақыт ишинде таярлықсыз, тосыннан, тосаттан сөз тапқырлығы, ақыл-ой тапқырлығы, жағдайды жумсарта алыўы хэм оннан нәтийжели шығып кете алыўы импровизациялық қубылыстың белгиси сыпатында көринеди.

Шешенлик сөз өнеринде шешенликти хэм жыраўлық поэзияны бирлестире алған Соппаслы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Мүйтен жыраў, Жийен жыраў, Шанқай жыраў хэм т.б. шешен-жыраўларды биз әдебият тарийхы арқалы жақсы билемиз. Булардың ақыл-парасатлылық пенен сөз тапқырлығы, дилўарлығы, қыйын-қыстаўлы жағдайдан сөз құдирети арқалы жағдайды жумсарта алыўы импровизациялық қубылыстың көриниси сыпатында баҳалағымыз келеди. Мәселен, усындай импровизациялық қәсийетке ийе тапқырлық Мүйтен жыраўдың ханның түсин жорығанында да бар. Бухар ханы бир жаман түс көрип, түсинде хэмме тислери төгилип, тек бир тиси ғана қалған екен. Көп даналарды шақыртып жорытып көрсе «Тақсыр, сизиң үрим-путағыңыздан ҳеш ким қалмайды. Хэммеси өледи, тек өзиниз қаласыз»-депти. Буған ханның қәҳәри келип, хэммени қылыштан өткизген. Гезек Мүйтен жыраўға келгенде: «Басқаларды билмедим-дә, бирақ сизиң өмириңиз жүдә узақ болады екен»-депти. Негизинде Мүйтен жыраў алдыңғы данышпанлардың сөзин сәл басқашалаў етип айтқан. Мине, бул гәп ханға унаған хэм мақул түскен. Мүйтен жыраўға сарпай жапқан. Бул жерде Мүйтен жыраў хэм шешен хэм импровизатор екенлигин көриўге болады. Бул айтқан гәп Мүйтен жыраўдың импровизациялық қәсийети басым екенлигин көрсетеди.

Улыўма алғанда халық аўызеки дәретиўшилиги үлгилери: дәстанлар, ертеклер, халық қосықлары, киши лирикалық хэм киши эпикалық жырларда, аңыз-әңгимелерде, жыраўлар поэзиясы хэм шешенлик сөзлердеги импровизациялық қубылысты теориялық жақтан талқылаў, үйрениў, изертлеў әдебияттаныў илиминде турған әҳмийетли мәселелердиң бири болып табылады.

Әдебиятлар:

1. Адамбаев Б. Шешендік өнер. – Алматы: Ғылым, 1999.
2. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзилиги. Нөкис: «Билим», 1993., 40-41-бетлер.
3. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ., Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги, Нөкис:-«Билим», 1994.152-бет.
4. Қыдыршаев А.С. Шешендіктану: теориясы және практикасы, Орал 2012.
5. Мамбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты, Нөкис, «Билим», 1992.192-бет.

6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңызкеи дөретпелери, Нөкис:- «Билим» баспасы, 1996-ж. 140-бет.
7. Храмов В. Б. Импровизация как форма творческой деятельности // «Культурная жизнь Юга России», № 4 (42), 2011 ст.10.
8. Хализев В.Е. Теория литературы: Москва, «Высшая школа» 2004.
9. Фролова Е.В. Приемы ораторской импровизации // Записки Горного института. Т.160. Часть 1. Ст.154.
- 10.Резанцева М. С. Импровизация как специфический элемент творческой деятельности // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. 2019. № 1 (87). С. 106–111.